

УДК 94(477):323.281:323.282

DOI: 10.26661/swfh-2018-50-034

Дихотомія партійно-радянського терору проти колишніх учасників добровольчих військових формувань як видової ідентичності уявної спільноти

Л.О. Цибуленко, Г.В. Цибуленко

Херсонський державний університет,
tsybulenko2gl@gmail.com

Ключові слова:

повстанська організація, офіцерство, білогвардійці, червоне козацтво, слідство, допити, «генічеські примаківці», «генічеські білогвардійці».

У статті досліджується дихотомія фабрикування правоохоронними структурами типових контрреволюційних організацій, що виявлялась у поєднанні антагоністичних сил часів громадянської війни як-то колишніх білогвардійців та червоних козаків, які в умовах формування тоталітарного режиму виступали цілісною спільнотою суспільства, спроможною до реального організованого та професійного спротиву.

The Soviet party terror dichotomy against the former members of volunteer military formations, as an aspect of an imaginary community identity

L. Tsybulenko, H. Tsybulenko

Kherson State University

Key words:

rebel organization, officers, White Guards, Red Cossacks, investigation, interrogations, «Genicheskіe Priyamkovtси», «Genicheskіe White Guards».

The activity of the NKVS Branch of the Genichesk District (Kherson Region) was investigated on the basis of archival material in the article. They fabricated the affairs of activities of counterrevolutionary, insurrection-terrorist organizations composed by the former officers of the Tsarist and White Army and the soldiers of the Primakov Red Cossacks Corps. The authors examine the mechanisms of distortion of reality by investigators. This is the falsification of facts: false characteristics, anti-Soviet agitation, sabotages, espionage, preparation of the insurrection; and violations of investigative actions: the absence of inspections of witnesses and suspects' data validation, the use of unreal evidence in other cases. Thus, the NKVD workers fabricated the counterrevolutionary insurgent organization affair, where the «Genichesk Whites» and «Genicheskіe Priimaktси» were united under the joint leadership. The character of the repressive system action is shown, which not only destroyed the enemy elements, deprived them of any opportunity to protect themselves, but also shaped the image of the enemy. An analysis of the social characteristics of these two groups' features of military biography and certain key positions allowed creating images of the species identity of the imaginary community – «enemies of the people». The dichotomy of political terror against the opponents of the regime, during which the punitive system has united into a single whole fierce enemies during the civil war are revealed in the article.

For the punitive system, these dichotomous parts, despite all their ideological, social and mental differences, were united by one clear paradigm – a real threat to the regime. That is why, the total terror machine and repressive system at its destroying level have implemented the exclusion of the individuals who enjoyed respect and were significant for the social and political space.

В умовах відродження неоімперської свідомості у нашого географічного сусіда, з одного боку, та при поверненні України до європейського формату свого розвитку, з іншого, вагомими видаються правові засади функціонування держави як основи

демократії. Це розуміння дасть можливість відійти від спадщини тоталітарної радянської імперії, державність котрої носила злочинний характер. Уроки «казарменного соціалізму» зразка 1930-х років як складника червоної імперії окреслять

розуміння засад державної тероріади й дадуть можливість назавжди відмовитись від принципів революційної доцільності на користь закону.

Щодо історіографії сталінських репресій, то вона є надзвичайно чисельною. Серед робіт, що висвітлюють загальну проблематику сталінських репресій 20-30-х років слід відзначити роботу В. Ченцова [1], що вийшла ще наприкінці 90-х років і розглядала репресії як частину суспільно-політичного життя. Не можна оминати увагою роботу І. Біласа [2], де з історико-правових позицій показано механізм репресій більшовицької державності, досліджено його зародження та методи діяльності у боротьбі з національно-визвольним рухом українського народу. Серед останніх досліджень слід зазначити праці, присвячені сутності тоталітаризму та особливостям періоду Великого терору – «Україна у добу «Великого терору»: 1936 -1938 роки» [3].

У ґрунтовній роботі Р. Подкура та В. Ченцова [4] автори акцентують увагу на необхідності виділення та аналізу слідчої, судової та оперативної документації. Для репрезентативності та достовірності відомча інформація, в свою чергу, потребує співставлення з матеріалами партійних і радянських інституцій. У дисертації Е.П. Петровського [5] архівно-слідчі справи проаналізовані як джерело вивчення репресій в Україні у найскладніші роки 1937-1938 рр. Енциклопедична стаття Л.Гриневич висвітлює життєвий шлях лідера червоного козацтва Примакова [6]. Історіографія проблеми репресій детально розкрито у ґрунтовних роботах І.В. Терлецької [7, 8].

Проблематика саме Півдня України досліджується у монографії М.М. Шитюка [9], де висвітлюється становлення репресивно-каральної системи та надається загальна характеристика її проявів в економічній сфері, проти різних політичних партій та угруповань, служителів культу, інтелігенції, нацменшин тощо.

У дослідженні В. Павленка [10] здійснено джерелознавчий аналіз кримінально-слідчих справ, що стосуються звинувачення української інтелігенції Херсонщини в участі у «контрреволюційній організації», охарактеризовано особливості слідчих справ.

Л. Цибуленко здійснено ряд історичних розвідок, в яких досліджено репресії проти поляків, німців Півдня України [11, 12] та аспекти роботи радянської репресивної машини [13].

Незважаючи на чисельність робіт тема потребує подальшого вивчення.

Метою історичної розвідки є спроба розкрити механізми універсалізації образу «ворога

народу», в якому каральна система абсолютно спокійно поєднувала запеклих антагоністів часів громадянської війни – білогвардійців і воєнків червоного козацтва. Для цього нами обрано епізод, пов'язаний з тим, як генічеські чекісти фабрикували антирадянські контрреволюційні, воєнно-повстанські організації колишніх білогвардійців та червоних козаків.

Провідною концепцією правоохоронної діяльності 1930-х років була «теорія соціальної небезпеки особи», що давала право керуватись, насамперед, «революційною правосвідомістю» [2, с. 82]. У 1918 р. чекіст М. Лаціс засвідчував: «Ми не ведемо війни проти певних осіб. Ми винищуємо буржуазію як клас. Не шукайте на слідстві матеріалів і доказів того, що звинувачуваний діяв ділом або словом проти Рад. Перше питання, яке ви повинні йому запропонувати, до якого класу він належить, якого він походження, виховання, освіти або професії. Ці питання повинні визначити вину звинувачуваного. У цьому – сенс і сутність червоного терору» [2, с. 13]. Саме таке відношення до соціального походження й обумовило негативне ставлення до колишнього офіцера царської та білої армії. Військові, які добре знали свою справу, а останні ще й належали до добровольчих формувань, з точки зору влади не могли бути «колишніми» й являли собою як реальну, так і уявну опозицію. Це й призвело до активізації репресивної діяльності компартійно-державницьких органів проти представників колишнього офіцера.

У фокусі НКВС перебував і національний контингент. У направленій на ім'я секретаря ЦК КП[б]У С. Косіора у 1937 р. стенограма виступу голови НКВС України В. Балицького на нараді працівників юстиції в 1935 р. констатувалось особливе відношення до України в межах загального репресивного пресингу: «...для нас усіх на Україні абсолютно зрозуміло наскільки тут складна й важлива політична ситуація. Ми знаємо, що тут на Україні цілий ряд процесів проходить гостріше» [14, арк. 1-2].

Облік колишнього білого офіцера вівся органами ДПУ України в окремій чималій книзі, що дозволяло при необхідності швидко сфабрикувати справу [15]. Інтенсифікація цього процесу у рік «великого терору» привернула увагу до Півдня України, де у період національно-визвольних змагань, громадянського протистояння регіон слугував базою для формування добровольчих рухів, тобто з позиції радянсько-компартійної системи резервною базою антирадянських сил. Цим і пояснюється активний пошук антирадянських угруповань в означеному регіоні.

Генічеським райвідділом НКВС у вересні 1937 р. викрито, за матеріалами справи, контрреволюційну, воєнно-повстанську організацію, що, начебто, ставила завдання вербовку контрреволюційних кадрів, організацію повстанських загонів та повалення радянської влади за допомогою збройного повстання й терору. По справі проходили мешканці м. Генічеська – В. Плотницький та О. Чех, які, начебто, виконували завдання П. Потапенка – у минулому командира дивізії червоного козацтва. П. Потапенко та О. Чех воювали у роки громадянської війни під командуванням В. Примакова [16, арк. 61]. – одного із організаторів і першого керівника Червоного козацтва – перших військових частин Радянської України. Сам Віталій Примаков був членом РСДРП з 1914 р., у наступному 1915 р. за більшовицьку агітацію засуджений до Сибіру довічно. Змалку він був знайомий із відомою українською родиною Коцюбинських, ставши їх родичем через одруження. У подальшій кар'єрі – відомий воєначальник, заарештований у 1936 р. і розстріляний разом із М. Тухачевським у 1937 р. як ворог народу [6, с. 8-9].

П. Потапенко – помічник командира 9-ї кавалерійської дивізії по стройовій частині, комбриг. Судом визнано, що він з 1935 р. був активним учасником антирадянського воєнно-фашистського заклоту, що існував у РККА, метою якого було усунення радянської влади. На попередньому слідстві П. Потапенко визнав себе винним, однак у судовому засіданні він відмовився від попередніх показів, заявивши, що він не є учасником антирадянського заклоту, антирадянських розмов не вів і не є винним. Але це його не врятувало [17, арк. 50].

За матеріалами слідчої справи П. Потапенко, перебуваючи в Генічеську в 1934 р., дав директиву О. Чеху створити повстанські загони, обіцяючи надання усілякої підтримки. Після від'їзду П. Потапенка, відповідно матеріалам слідства, О. Чех і В. Плотницький розпочали роботу по створенню повстанських груп у Генічеському районі. По справі «примаковців» у Генічеському районі було заарештовано 14 чоловік [16, арк. 61].

Більшість із них були уродженцями Генічеського району, три – В. Плотницький, М. Добровольський та О. Костріков були вихідцями із сусіднього Криму, один – В. Перлоренц – уродженець м. Афіни. Усі безпартійні, переважна більшість із початковою освітою. Серед них службовці становили 46,2 %, робітники – 38,5 %, селяни – 15,3 %. Вихідцями із селянського середовища були 38,5 % осіб репресованих по справі, причому усі із селян-бідняків. Очільник організації В. Плотницький був

вихідцем із сім'ї службовців, сам працював бухгалтером, О. Чех – робітник [17, арк. 51-53].

Підставою для засудження «генічеських примаковців» було їх особисте зізнання та покази одинадцяти свідків. Так, свідки, викриваючи О. Чеха в антирадянській агітації, стверджували, що він у 1936 р. у зв'язку з арештом В. Примакова, М. Тухачевського та Й. Якіра висловлювався, що арештовані не можуть бути ворогами радянської влади, бо вони її завойовували, стверджував, що він знає Примакова як відданого радянській владі командира [17, арк. 54]. Це була лише принципова позиція порядної людини, але принцип «хто не з нами, той проти нас» став достатнім аргументом для зарахування О. Чеха до лав «ворогів народу».

У жовтні 1937 р. постановою особливої трійки управління НКВС по Дніпропетровській області шість осіб, зокрема очільники, отримали вищу міру покарання із конфіскацією майна. Сім осіб отримали 10 років виправно-трудоих таборів. П. Потапенка було засуджено виїзною сесією Воєнної Колегії Верховного суду СРСР у листопаді 1937 р. до ВМП – розстрілу [17, арк. 50-53].

У березні 1938 р. Генічеським райвідділом НКВС було викрито, начебто, контрреволюційно-повстанську, білогвардійську групу в складі 8 осіб. За цією справою було заарештовано: офіцерів царської та білої армії М. Білоконя та В. Братуся, добровольців армії Врангеля П. Титиєвського, Є. Гримберга, Р. Мельника й І. Камінського, М. Кочеровського, Д. Сергієнка - у минулому офіцерів-білогвардійців. Слідство стверджувало, що група функціонувала з 1936 р. під кураторством В. Плотницького – у минулому сина пристава та керівництвом М. Білоконя – колишнього офіцера царської армії та білої гвардії, який працював у радянські часи на кваліфікованій посаді старшого агронома. Тобто виглядало це, за матеріалами справи, як створення керівного повстанського ядра на базі білого офіцера, яке, в свою чергу, повинно було організувати із контрреволюційно налаштованих елементів у різних пунктах Генічеського району повстанські формування, очолити їх під час нападу капіталістичних держав і підняти збройне повстання з метою повалення радянської влади [18, арк. 363].

Свій вибір у співучасники М. Білоконя В. Плотницький на слідстві пояснив їх сумісним перебуванням у 1930 р. під арештом у ГПУ, де він дізнався про значні можливості М. Білоконя, який мав широкі зв'язки із колишніми учасниками білого руху. За матеріалами справи М. Білоконя ще у 1923 р. був членом воєнно-повстанської організації на Херсонщині та за контрреволюційну

діяльність заарештовувався в 1931 р. На допиті він, немов би, заявив, що «Переконавшись у моїй непримиренності до радянської влади В. Плотницький мені заявив про те, що досить розмов, прийшов час дій, що він є керівником підпільної повстансько-терористичної організації, яка існує не лише в Генічеську й запропонував мені примкнути до неї для того, щоб об'єднати усіх знайомих офіцерів у повстанську групу, яка зможе у випадку війни фашистів із більшовиками об'єднати кулаків і колишніх білих, які проживають у районі, й підняти збройне повстання в тилу. Я без коливань прийняв пропозицію й приступив до створення групи». Він заявив, що особисто завербувавши В. Братуся, П. Титиєвського й Є. Гримберга [18, арк. 364, 366].

Соціальна належність учасників групи свідчала про їх відповідний високий статус та наявність певного рівня освіти. Так, М. Білоконь був старшим агрономом райземвідділу, В. Братусь – агрономом МТС, П. Титиєвський працював бухгалтером рибного колгоспу, Р. Мельник – бухгалтером Ново-Григоріївської МТС, Є. Гримберг – рентгентехніком поліклініки, М. Кочеровський – учителем у школі Генічеська. Вік учасників групи становив 37-47 років, їх світоглядні уявлення давно склалися, всі вони були безпартійними, переважно українці за етнічною належністю. Слідство наполягало, що всі учасники групи проводили серед населення довготривалу активну антирадянську діяльність [18, арк. 364-365].

Їх роботу на цих посадах слідчі теж обернули проти підозрюваних. Так, слідство стверджувало, що посада М. Білоконя використовувалась ним протягом довготривалого часу для проведення шкідницької роботи. Йому приписали дії, спрямовані на зниження врожайності й озлоблення колгоспників і висунули йому в додаток до контрреволюційної діяльності додаткове звинувачення за статтею про шкідництво [17, арк. 129].

Також, за матеріалами слідства, вербовкою активно займались В. Братусь, П. Титиєвський і Є. Гримберг. Аргументація цих дій по відношенні до Є. Гримберга ґрунтувалась на твердженнях, що за походженням він був сином великого власника, двічі заарештовувався та позбавлявся виборчих прав [18, арк. 364, 366], а, отже, апіорі, мав з владою напружені відносини.

Одним із звинувачуваних по справі контрреволюційно-повстанської, білогвардійської групи проходив І. Камінський, який працював збирачем трави, не маючи ніяких шансів піднятися вище в соціальній драбині. Проте, він мав підходяще для енкаведистів минуле. І. Камінський пройшов Пер-

шу світову війну і мав звання підпоручика, був нагороджений за бойові заслуги трьома хрестами Георгія й орденом Станіслава. За радянських часів двічі заарештовувався й висилався за участь у контрреволюційно-повстанських організаціях. Саме тому, за схемою працівників Генічеського НКВС, М. Білоконь збирався використати І. Камінського під час майбутнього збройного повстання як досвідченого командира-організатора.

П. Титиєвський теж підходив на роль активного контрреволюціонера. Офіцер, у 1928 р. заарештовувався за контрреволюційну діяльність, а за зв'язок із куркульством й антирадянську діяльність позбавлявся виборчих прав [18, арк. 365-366], до того ж, він свого часу дезертирував із лав Червоної армії [17, арк. 224].

М. Кочеровському було інкриміновано зв'язок із польською розвідкою з 1925 р. За матеріалами слідства він був завербованим у м. Проскурові польським резидентом Козловським, по завданню якого, начебто, активно займався шпигунством у частинах Проскурівського гарнізону, утримував явочну шпигунську квартиру. Проте, це звинувачення нове слідство залишило в силі попри те, що ще у 1926 р. слідство не довело його шпигунської діяльності. За новою схемою генічеських чекістів Козловський наказав М. Кочеровському переїхати до Генічеська і зв'язатися з активними польськими розвідниками – Арістом і Білоусом, начебто, для продовження активної шпигунської діяльності.

Розгортаючи шпигунську роботу М. Кочеровський залучив до складу групи Д. Сергієнка – колишнього дворянина, білогвардійця, офіцера-кулеметника ударного загону Л. Корнілова. Д. Сергієнко, як і його співучасники, теж двічі заарештовувався за контрреволюційну діяльність.

За схемою сфабрикованої групи «генічеських білогвардійців» її озброєння покладалось на керівника базової організації – В. Плотницького. Слідство констатувало, що бойова група планувала здобути гвинтівки й кулемети в місцевому військкоматі, де вони зберігались без належної охорони [18, арк. 365]. Дивним є те, що для захоплення, навіть і з неналежною охороною, військкомату у «бойовиків» в наявності було вилучено лише 42 патрони для мисливської рушниці, 1 коробка з порохом та 1 коробка з капсулами [17, арк. 172].

Через В. Плотницького бойові повстанські групи колишніх білогвардійців та червоних козаків слідчими ДПУ УНКВС Генічеського району були об'єднані в одну контрреволюційну організацію. Це не тільки робило її більш потужною, а й дозволяло вести розмову про широкомасштабні плани повстання в районі.

Термін розгляду справи був доволі коротким: 15 березня 1938 р. їх було заарештовано, 11 квітня трійкою при управлінні НКВС по Дніпропетровській області справу було розглянуто [17, арк. 110]. Всі вони під час допитів, що зафіксували протоколи, визнали себе винними. До слідчої справи долучалася довідка про те, що речові докази по справі відсутні [18, арк. 368]. Проте усіх було засуджено за участь у контрреволюційній повстанській групі, а М. Білоконь ще й за шкідництво, а М. Кочеровський – за шпигунську діяльність на користь польської розвідки. До всіх учасників групи було застосовано вищу міру покарання разом із конфіскацією особистого майна. Вже 7-8 червня рішення було приведено у виконання [17, арк. 110, 129].

На розгляд цих справ від арешту до винесення вироку пішло один-два місяці по «примаковцям» і менше місяця по «білогвардійцям», і менше трьох пішло на приведення вироків у дію. Конвер смерті працював не лише чітко, але й швидко і безапеляційно.

Зі скаргами по веденню слідства звертались родичі репресованих «примаковців» М. Добровольського, О. Чеха, О. Кострікова. Засуджені по справі В. Селеверстов і І. Макачук звернулись до прокуратури зі скаргами та вимогою їх реабілітації, мотивуючи це тим, що вони були засудженими незаконно, а визнавальні покази на попередньому слідстві давали тому, що до них застосовували фізичну силу [17, арк. 53, 55]. У 1940 р. по скарзі дружини колишнього білогвардійця М. Кочеровського, яка вважала свого чоловіка невинним, справа переглядалася в порядку нагляду, але прокуратура не знайшла підстав винести протест на рішення трійки 1938 р. [17, арк. 225-225 зв.].

Фальсифікації і фабрикування справ підтвердили лише розслідування в часи «відлиги» після доповіді М. Хрущова на XX з'їзді партії.

Про застосування незаконних методів слідства по відношенню до колишніх червоних козаків у 1957 р. заявив репресований П. Бондаренко [17, арк. 53, 55]. В ході перегляду справи було відзначено, що покази репресованих В. Перлоренц та В. Потаман суперечили показам інших звинувачуваних та свідків, а покази свідків взагалі не перевірялись. Адже, як з'ясувала перевірка, свідки показали, що Г. Кондаков у 1928 р. одним із перших вступив до колгоспу й усупільнив своє господарство [17, арк. 56]. До того ж, сам П. Потапенко [куратор генічеських примаківців] про злочинний зв'язок ні з О. Чехом, ні з В. Плотницьким ні на слідстві, ні в суді нічого не показав і що він контрреволюційного злочину проти радянської вла-

ди не здійснював [17, арк. 53].

По справі О. Чеха свідки змінили свої покази й зазначили, що знали його лише як учасника громадянської війни, який служив у Червоній армії [17, арк. 54]. В. Плотницький на очній ставці з О. Чехом і Г. Кондаковим заявив, що він ніякого злочину не здійснював і їх покази заперечує. Правдивість показів свідка Потаман викликає сумнів ще й тому, що він у 1937 р., перебуваючи на посаді заступника голови райвиконкому, на вимогу працівників НКВС у масовому порядку підписував негативні характеристики на заарештованих радянських громадян, яких він особисто ніколи не знав [17, арк. 54 -55]. Перевіркою по управлінню КДБ при РМ УРСР по Хмельницькій області встановлено, що Залкін і Петров, з якими, начебто, був пов'язаний М. Кочеровський, заарештованими й засудженими не рахувалися. Допитати їх у 1957 р. не вдалось через неспроможність їх знайти. Тому перевірка визнала, що із показів свідків та інших матеріалів перевірки видно, що органами слідства допущено факти фальсифікації даної справи [19, арк. 36].

По справі «генічеських білогвардійців» у 1957 р. додатковою перевіркою було встановлено, що покази репресованих не є конкретними й ніякими даними по справі не підтверджені. Визнано, що В. Плотницького було заарештовано необґрунтовано й тому військовий трибунал Одеського воєнного округу в 1957 р. справу по ньому закрив за відсутністю складу злочину. При таких обставинах покази репресованих про їх причетність до контрреволюційної організації втрачали сенс і не могли визнаватись достовірними. Додаткові звинувачення щодо М. Білоконя та М. Кочеровського також не підтвердилися. Допитані у процесі перевірки свідки, що проходили раніше по справі та нові показали, що про злочинну діяльність засуджених осіб вони нічого не знають і надали їм позитивні характеристики. Із матеріалів перевірки видно, що органами слідства допущено факти фальсифікації даної справи. Воєнний трибунал Одеського воєнного округу визнав, що всіх вісьмох осіб було репресовано безпідставно. Постанову трійки по Дніпропетровській області було відмінено й справу призупинено за відсутністю складу злочину [17, арк. 130-131].

Таким чином, суспільно-політичні реалії кінця 30-х років передбачали активізацію репресивних заходів проти уявних спільнот, частиною яких були колишні члени добровольчих формувань Півдня України – як білого руху, так і червоного козацтва. Це було обумовлено видовою ідентичністю осіб, які були схильні до певних ціннісних

орієнтацій, самовираження та самоорганізації. Влада із застереженням відносилась до їх бойового досвіду, тим більше офіцерського. Звісно, що, перш за все, загроза вбачалась в минулому офіцерстві царської та білої армій і прояві їх колективної свідомості в період небезпеки й можливої війни для СРСР. Але в представниках червоного козацтва, які влилися до лав Червоної армії, як і в самих офіцерах армійських структур влада вбачала загрозу для свого комфортного існування. І це не зважаючи на міфологізацію боротьби Червоної армії з білим рухом, націоналістами тощо. Саме цим обумовлена своєрідна суспільна санація, в результаті котрої колишнє офіцерство, незважаючи на свої цивільні посади сьогодення набуло статус жертви. Наявність великої кількості резервістів з високим ступенем підготовки, відповідними навичками, ідейно мотивованих, які володіли принципами добровольчих форму-

вань самоорганізувати систему захисту знизу в залежності від ситуації розглядалось як загроза компартійно-радянській системі. Бачення того, що ці гіпотетичні добровольчі підрозділи, підтримуючи дії регулярних військ у ймовірній війні в стресовій ситуації зможуть діяти професійно, обумовило їх долю й нанесення удару на випередження. При цьому владу абсолютно не турбувало, що очевидною була алогічність єднання колишніх запеклих ворогів часів громадянської війни. Ця проблема легко долалась механізмами каральної та пропагандистської діяльності режиму, спрямованих проти суспільства, у котрому тотально винищувалась його свідомо, активна частина, яка мала переконання і високі моральні якості та готовність діяти. До того ж, свідомо й цілеспрямовано формувалась підходяща група людей, яких влада робила винними у своїх прорахунках по розбудові «щасливого радянського майбутнього».

Джерела та література

1. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Київ, 1999. 482 с.
2. Білас І.Г. Репресивно-командна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 1. Київ, 1994. 432 с.
3. Україна в добу «Великого терору»: 1936-1938 роки / авт.-упоряд Ю. Шаповал [та ін.]. Київ, 2009. 544 с.
4. Подкур Р., Ченцов В. Документи органів державної безпеки УРСР 1920-1930-х років: історико-документальний аналіз. Тернопіль, 2010. 372 с.
5. Петровський Е.П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937-1938 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 20 с.
6. Гриневич Л. Примаков Віталій Маркович. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій [голова] та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ, 2012. Т. 9. С. 8-9.
7. Терлецька І.В. Сучасний історіографічний дискурс сталінізму як форми тоталітаризму: монографія. Київ, 2009. 162 с.
8. Терлецька І.В. Сучасна українська та російська історіографія сталінізму: монографія. Київ, 2013. 320 с.
9. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-50-ті роки. Київ, 2000. 533 с.
10. Павленко В. Інтелігенція Херсонщини у справі «Спілки визволення України»: джерелознавчі аспекти проблеми [20-і – 30-і роки ХХ ст.]. *Scriptorium nostrum: Електронний історичний журнал*. 2016. № 3[6]. С. 105-120. Режим доступу: <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/141/117>.
11. Цибуленко Л. Соціокультурні стереотипи репресованих поляків Півдня України часів «великого терору». *Scriptorium nostrum: Електронний історичний журнал*. 2016. № 2 (5). С. 157-170. Режим доступу: <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/141/117>.
12. Цибуленко Л. Аксиологічні пріоритети вчительства в німецьких національних районах Півдня України періоду «Великого терору». *Scriptorium nostrum: Електронний історичний журнал*. 2017. № 3 (9). С. 43-52. Режим доступу: <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/141/117>.
13. Цибуленко Л.О. Стереотип ворога в рефлексії каральної радянської системи часів масових репресій 30-х років. *International scientific-practical conference «Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology»: Conference Proceedings, June 16-17, 2017.* – Shumen: Konstantin Preslavsky University of Shumen. P. 237-239.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7173. 18 арк.
15. Галузевий архів СБУ. Ф. 13. Спр. 346. Т. 3. 583 арк.
16. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф. 4088. Оп. 3. Спр. 62. 243 арк.
17. ДАХО. Ф. 4033. Оп. 3. Спр. 64. 172 арк.
18. ДАХО. Ф. 4033. Оп. 3. Спр. 63. 156 арк.
19. ДАХО. Ф. 4033. Оп. 3. Спр. 80. 76 арк.